

Сергій УСТИЧ,
кандидат філософських наук,
директор Інституту транскордонного співробітництва,
Надзвичайний і Повноважний Посол,
(м. Ужгород, Україна)

КОМПОНЕНТИ СОЦІОЛОГІЧНОГО СЕРВІСУ СУЧАСНОГО ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

У статті досліджуються основні фактори, що зумовлюють необхідність формування соціологічного сервісу транскордонного співробітництва. Дається означення поняття «соціологічний сервіс», аналізуються його компоненти, зокрема інформаційна, інституційно-організаційна складові, а також блок персоналу. Через призму імплементації проекту «Кордони для людей» Програми Європейського Союзу ЄСП Угорщина-Словаччина-Румунія-Україна 2007-2013 рр. розглядається процес формування соціологічного сервісу на новому Східному кордоні Європейського Союзу.

Ключові слова: *транскордонне співробітництво, соціологічна рефлексія, теоретичне та емпіричне соціологічне дослідження, експертна робота, імплементація проекту.*

У суспільному розвитку нерідко відбуваються процеси, пов'язані із, здавалося б, несподіваною актуалізацією тих чи інших явищ. Ці явища у своїй історичній долі ніби отримують «друге дихання», зазнають своєрідної соціальної реінкарнації (як друге видання кріпосництва в багатьох країнах Центральної і Східної Європи після фактичного розпаду кріпосного ладу в Західній Європі в XIII-XIV століттях). Щось подібне відбувається в останні десятиліття із соціальним феноменом кордонів.

Очевидно, проблематика кордонів знову вийшла на перший план суспільних відносин, про що свідчить європейський і вітчизняний розвиток. *Причому в останній час актуалізація проблем кордонів набула воістину драматичного характеру.*

Метою статті є аналіз наріжних проблем, пов'язаних із соціологічним осмисленням сучасних транскордонних явищ, найперше транскордонного співробітництва, та характеристика основних напрямів формування соціологічного сервісу транскордонного співробітництва через призму реалізації проекту «Кордони очима людей». Зокрема будуть розглянуті сучасний стан соціологічного відображення новітніх транскордонних процесів та основні напрями формування соціологічного сервісу транскордонного співробітництва.

Останні події в Європі змушують ще раз повернутися до вже, здавалося б, добре зрозумілих питань, найперше до того, *що ж являє собою феномен кордонів і транскордонних процесів?*

Як відомо, життєдіяльність людини як соціальної істоти в часовому і просторовому вимірах регламентована. Ця регламентація є природною чи соціальною. Феномен кордону – один із найбільш значимих *соціальних регуляторів просторової активності людини.*

Впровадження інституту кордону, тобто *дійсних чи уявних ліній на земній поверхні, що визначають межі сухопутної і водної території держави (державної території), стало радикальним вторгненням людини в природну організацію світу, зокрема в його просторові характеристики.*

Кордон, встановивши штучні міждержавні розмежування, «розірвав» простір політично. *Феномен кордону – один із найбільш парадоксальних, контрверсійних явищ суспільного буття, бо в ньому дуже виразно виступає філософська єдність скінченності і нескінченності (дискретності і наступності) суцього.*

На мій погляд, у проблематиці сучасних кордонів і транскордонних явищ слід ідентифікувати *дві основні групи питань.*

Одна із них пов'язана із суттєвими змінами в просторово-кордонній організації світу, найперше Європи, і торкається теоретичних основ соціології. Сучасні геополітичні зміни та глобалізація життєдіяльності продукували нову філософію просторового розмежування держав, а з ним і буття людини. За своєю значимістю результати геополітичного переформатування Європи в

останні десятиліття цілком *зіставні з підсумками* Другої світової війни.

Розгорнувся вкрай суперечливий процес: з одного боку, майже повне подолання кордонів (як у випадку країн – членів Європейського Союзу), чи бодай їх «розмивання», з іншого – посилення жорстких державно-територіальних розмежувань.

Друга група питань пов'язана із функціонуванням новітніх кордонів, зокрема нового східного кордону Європейського Союзу, і в більшій мірі торкається прикладного, емпіричного соціологічного знання. Відомо, що сучасні кордони між Сходом та Заходом Європи *обмежують шляхом жорсткої регламентації одне із основних природних прав людини – право на вільне пересування*. Сьогодні, на початку III тисячоліття, багато хто з громадян може із заздністю згадувати першу «неписану» конституцію Англії – «Велику хартію вольностей» («Magna Charta libertatum»), прийняту ще в 1215 р. Адже статтями 41 і 42 цього легендарного документа закріплювалися права кожного вільно пересуватися як у межах країни, так і виїжджати за межі королівства [1].

У зв'язку з інтенсифікацією транскордонної комунікації явища, пов'язані з перетином кордону (багатостраждальне отримання віз, кілометрові черги, непоодинокі факти приниження і наруги з боку персоналу на пунктах переходу тощо) стали реальними і важливими факторами соціального буття людей. Ці явища – справжні тортури, яких нерідко зазнають люди при перетині кордону, можна кваліфікувати як *новий різновид соціальних тортур*.

Ці та інші негативні соціальні явища спричиняються багатьма факторами. Не в останню чергу вони зумовлені тим, що органи управління транскордонними процесами часто приймають ті чи інші рішення, не маючи повної, всебічної та достовірної інформації. При цьому вони нерідко спираються на односторонні та бюрократичні оцінки тих чи інших відомств. У результаті такі рішення виявляються малоефективними і, по суті, не розв'язують проблеми, а імітують їх розв'язання.

За прикладами далеко ходити не треба. Ми не раз були свідками того, як багатообіцяючі заяви високих дипломатичних

представників Європейського Союзу щодо лібералізації візового режиму із східними партнерами згодом по суті дезавуюються керівниками відомств ЄС, що відповідають за безпеку кордонів. Чи взяти проблему корупції, яка, незважаючи на демонстровані зусилля щодо її подолання (до прикладу, запровадження так званої «гарячої лінії» для звернень громадян), як добре відомо, процвітає на кордоні та має місце у візовому обслуговуванні консульствами.

У свою чергу, неефективні рішення, що не розв'язують проблеми по суті та послідовно, викликають їх несприйняття чи навіть активне відторгнення населенням. Більше того, трапляється, вони провокують нові ускладнення (прикладом можуть слугувати конфліктні ситуації, що час від часу виникають на кордоні між прикордонним персоналом та громадянами).

Отже, встановлення (налагодження) *«зворотного зв'язку» з інституційними суб'єктами управління*, отримання *«альтернативної»* інформації про функціонування кордону є вкрай важливою умовою оптимізації транскордонних процесів.

Вирішити цю проблему можна тільки шляхом використання спеціальних методів вивчення громадської думки, забезпечення адекватної емпіричної соціологічної рефлексії транскордонних процесів.

Звичайно, проблеми кордонів у минулому і зараз викликали у соціуму значний *пізнавальний і практичний інтерес*.

Наукове співтовариство має чималі досягнення в аналізі тих чи інших сторін кордонів та пов'язаних з ними явищ. Зокрема, опрацьовано великий масив історичних даних про виникнення кордонів. Здобута різноманітна інформація про їх природу та тенденції розвитку. Розкрито суперечливий характер сучасних транскордонних процесів у Європі. Проаналізована взаємозалежність елементів тріади «кордон, війна, мир» [Див., зокрема, 2-14].

Відрядно й те, що спільними зусиллями створено значний організаційний та кадровий потенціал дослідницької діяльності. Сьогодні у світі кордонами і транскордонними процесами займаються численні університети, дослідницькі центри і неформальні групи. Скажімо, Асоціація досліджень прикордоння (Association for Borderlands Studies) об'єднує більш ніж сто академічних інсти-

туцій та органів влади, неурядових організацій Америки, Європи, Азії, Африки [15].

Висвітлення різних аспектів кордонів та транскордонної динаміки знаходить своє місце на шпальтах багатьох наукових журналів, наприклад, періодичного видання «Міжнародний журнал досліджень міграції і кордонів» («International Journal of Migration and Border Studies») [16].

Прикладом активної розробки транскордонної проблематики може бути масштабне міжнародне дослідження можливостей економічного, соціального та географічного співробітництва і регіонального розвитку різних країн EUROBORDERREGIONS, яке проводять упродовж 2011-2015 років 14 університетів та дослідницьких центрів із Естонії, Фінляндії, Греції, Угорщини, Італії, Молдови, Норвегії, Росії, Туреччини та України (головний партнер проекту – університет Східної Фінляндії) за фінансової підтримки ЄС (Програма FP7-SSH) [17].

В Україні розроблення проблем транскордонних відносин, перш за все на її кордоні з країнами Європейського Союзу, до недавнього часу здійснював Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України на чолі з його директором – академіком Ю.Пахомовим. Ужгородським відділом цього інституту та його працівниками (Г.Шманьком, О.Передрієм, Г.Динисом, П.Студеняком, І. Сюськом, І.Чучкою, І. Устичем та іншими) впродовж десятиліть закладені добрі традиції плідної наукової співпраці з колегами із Угорщини, Словаччини, Румунії.

Широко відомою є дослідницька школа з аналізу новітніх геополітичних процесів, яку очолює в Інституті історії України НАН завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин С.Віднянський.

Вченими Інституту регіональних досліджень Національної академії наук (м.Львів), зокрема його директором В.Кравцівим та провідним науковим співробітником Н.Мікулою, проведені ґрунтовні дослідження різних аспектів взаємозв'язку регіонального і транскордонного розвитку, особливо в контексті українсько-польських відносин.

Активну теоретичну і практичну роботу з європейської інтеграції України здійснюють Ужгородський національний університет (В.Приходько, І.Артюмов, Є.Кіш, М.Лендзел та інші) і Ужгородський філіал Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України (директор С.Мітряєва).

Здійснюється також власне соціологічне відображення кордонів та транскордонних потоків. Воно відбувається як на рівні теоретичного аналізу цих явищ, так і на рівні прикладних конкретно-соціологічних досліджень. Що стосується теоретичних соціологічних розробок, то сьогодні вони, як правило, тісно переплетені з іншими напрямками пізнання феномену транскордонних явищ (історією, політичною географією, геополітикою, економікою тощо) і поки не виокремлені в окрему галузь соціологічного знання¹. Підтвердженням цього є і останні ґрунтовні дослідження новітніх транскордонних процесів, авторами яких є відомі європейські фахівці, в тому числі соціологи, такі, як Д.Скотт (J.Scott) [24-25].

Одним словом, у дослідженні транскордонних явищ суспільного буття є значні фактологічні, концептуальні та організаційні здобутки.

Проте будь-яке знання обмежене часом. Його обсяги та якість багато в чому залежать від пізнавальних засобів, з допомогою яких воно добувається. Чим досконаліші, ефективніші ці засоби, тим різноманітнішим і глибшим, або, інакше кажучи, багатшим є знання. Це повною мірою стосується й теоретичної рефлексії транскордонних процесів.

Загалом, слід констатувати, що суспільні науки, в тому числі, і соціологія, багато в чому виявилися не готовою адекватно відобразити складні транскордонні процеси. Тому окреслилася невідповідність між динамікою і масштабами змін транскордонних явищ у сучасному світі, найперше в Європі, і рівнем їх наукового, в тому числі й соціологічного осмислення.

¹ В літературі зустрічаються матеріали, наприклад, авторства Й.Бороча (J.Borocz), в яких при дослідженні транскордонних явищ оперується терміном «sociology of borders», який, проте, поки не знайшов широкого використання і визнання.

Деякі із канонічних постулатів сьогодні видаються цілком архаїчними. Скажімо, продекларовані Гельсінкською нарадою з безпеки і співробітництва (1975 року) принципи непорушності кордонів та територіальної цілісності держав у Європі зараз мало хто й згадує.

Стало очевидним і те, що *прогнозна функція соціального знання з проблематики транскордонних процесів виконується вкрай неефективно.*

Сьогодні залишаються невирішеними чимало важливих проблем, що торкаються самої сутності сучасних кордонів і транскордонних процесів та ефективним соціальним управлінням ними.

Це зовсім не схоластичні питання. Відповідь на них дозволить уникнути плутанини й помилок у теоретичних пошуках, а значить і дезорієнтації в практичній роботі.

Сьогодні, на думку автора, *залишаються невирішеними чимало важливих проблем, що торкаються самої сутності сучасних кордонів і транскордонних процесів.* Це зовсім не схоластичні питання. Відповідь на них дозволить уникнути плутанини й помилок у теоретичних пошуках, а значить, і дезорієнтації в практичній роботі.

Передусім *ідеться про чітку ідентифікацію основних понять*, що відображають транскордонні явища. Бо, як відомо, методологія вимагає відповідності паспортних властивостей об'єкта та поняття.

Найперше потребує адекватного категоріального відображення *зміст і структура сучасних транскордонних процесів*, без чого неможливо зрозуміти механізм їх функціонування та розвитку. Якщо конкретніше, то мова йде про наступне. У зв'язку із відносною нерозвинутістю транскордонних процесів та їх примітивними формами, з одного боку, та тим, що зазвичай вони мали місце на територіях, безпосередньо прилеглих до кордонів, з іншого - *транскордонна комунікація тривалий час (аж до останніх десятиліть) асоціювалася з прикордонною.*

Проте під впливом революційних техніко-технологічних змін (зокрема виникнення принципово нових засобів транспорту та

зв'язку) і пов'язаних із ними глобалізацією та динамізацією суспільного розвитку в другій половині минулого століття *масштаби, інтенсивність та різноманітність форм транскордонних процесів зросли в порядки разів.*

За цих умов «вміщувати» принципово нову якість транскордонної комунікації в прокрустове ложе поняття «прикордонні відносини» («прикордонні зв'язки»), як це нерідко робиться в теоретичних дослідженнях і політичних документах, стало зовсім некоректно з наукової точки зору, і контрпродуктивно – з практичної.

Свідченням того, що в понятійній рефлексії явищ, пов'язаних із кордонами, є великі «білі плями», може слугувати і той факт, що в наукових дослідженнях та політико-правових документах *одні й ті ж феномени нерідко позначаються різними поняттями.* Скажімо, сьогодні в обігу велика кількість термінів, які характеризують співпрацю суб'єктів через кордони: «прикордонне співробітництво», «прикордонні зв'язки», «транскордонне співробітництво», «міжтериторіальне співробітництво», «міжрегіональне співробітництво», «транснаціональне співробітництво» і т.д.

Сама по собі диверсифікація понять є позитивною, проте *вона повинна ґрунтуватися на відображенні реальних відмінностей об'єктів і їх чіткому означенні.* Інакше може виникнути ланцюжок супутніх проблем, коли *невизначеність родових понять тягне за собою дезорієнтацію у розумінні видових.*

Міждисциплінарний, багатофакторний аналіз потребує надійного методологічного забезпечення. Інакше він не буде успішним. На думку автора, щоб адекватно відобразити сутність сучасних транскордонних процесів, *слід керуватися методологією системного дослідження суспільства (системною методологією), тобто сукупністю способів, прийомів чи операцій, спрямованих на системне теоретичне і практичне освоєння соціальної дійсності.*

Цей вибір зумовлюється трьома головними обставинами.

1. Системна методологія як інструмент інтегративного аналізу здатна нині адекватно відобразити природну, органічну єдність вельми різних за своєю природою факторів, що впливають на кордони, – від суб'єктних до матеріально-речових.

2. Системна методологія, що забезпечує аналіз як функціональних, так і динамічних характеристик об'єктів, спроможна розкрити складний механізм функціонування та розвитку транскордонних процесів.

3. Нарешті, системна методологія, що володіє потужним апаратом прикладних розробок, може перевести лімологічні¹ дослідження з категорії переважно описових у розряд практично необхідних.

Всі означені вище проблеми в тій чи іншій мірі пов'язані з якісним соціологічним сервісом функціонування кордонів та транскордонних процесів, зокрема транскордонного співробітництва. *Соціологічний сервіс транскордонних процесів – це система наукових і організаційно-практичних заходів, що забезпечує виконання функцій отримання (добування), введення чи збору, зберігання, пошуку, обробки, передачі та практичного використання соціологічної інформації щодо генеалогії, актуального перебігу та прогнозованого розвитку сучасних транскордонних процесів (зокрема транскордонного співробітництва).*

В інформаційному полі транскордонних процесів кожен із жителів прикордонних територій виконує в тій чи іншій мірі *абсорбно-дисперсну функцію*. Тобто він і акумулює якусь інформацію про кордони і пов'язані з ними явища, і поширює її.

Соціологічний сервіс транскордонного співробітництва (СТ) має *власну структуру*, яку можна розглядати через призму різних критеріїв. З точки зору компонентного складу СТ є *сукупністю елементів (блоків): а) власне інформаційного, б) інституційно-організаційного, а також в) персоналу.*

Інформаційний блок соціологічного сервісу транскордонного співробітництва включає в себе *теоретичний, конкретно-соціологічний та інформаційно-довідковий сегменти.*

Інституційно-організаційний блок складає *мережа дослідницьких та науково-практичних установ, що забезпечують розробку теоретичних і практичних аспектів соціологічного моніторингу, необхідне для її роботи обладнання та програмне забезпечення.*

¹ Лімологія (з лат. *limes* – кордон, межа) – наука про кордони.

Блок персоналу включає *кваліфікованих співробітників менеджменту, міжнародний експертний актив, майбутніх фахівців з соціологічного аналізу транскордонного співробітництва*.

Розбудова соціологічного сервісу транскордонного співробітництва здійснюється спільними зусиллями суб'єктів ТКС із різних країн.

Свій внесок у розбудову соціологічного сервісу вносить також *Інститут транскордонного співробітництва (м. Ужгород, Україна) та його партнери*.

Важливим інструментом отримання теоретичної соціологічної інформації щодо транскордонного співробітництва на новому східному кордоні Європейського Союзу є, зокрема, його *системний аналіз через індексні дослідження*. Створенню цього інструменту присвячений *проект «Кордони для людей»*, що був підготовлений Інститутом транскордонного співробітництва (аплікант) разом із своїм партнером – Інститутом суспільних наук Словацької академії наук (м. Кошице) - в рамках Програми ENPI 2007-20013 рр. Початок реалізації проекту – 1 жовтня 2010 р., завершення – 1 жовтня 2012 р.

Головним результатом реалізації проекту стала розробка *системи індексації та моніторингу транскордонного співробітництва в Європі (СІМ)*.¹

Емпіричне соціологічне знання про транскордонне співробітництво отримано через імплементацію міжнародного проекту «Кордони очима людей».

Проект «Кордони очима людей» виконується Інститутом транскордонного співробітництва разом із партнерами за програмою ENPI Європейського Союзу.

Загальна мета проекту - розроблення методології та інструментарію соціологічного аналізу транскордонного співробітництва. Період реалізації проекту: 06.2012 – 11.2014.

У відповідності з цим проектом емпіричний соціологічний компонент повинен виконувати дві основні функції:

¹ Докладніше про систему індексації та ТКС йдеться в розробках Інституту транскордонного співробітництва та його партнерів [15-17].

а) функцію генерування адекватної, всебічної та повної інформації про потреби й інтереси людей, які вони виражають у своїх оцінках процесів, що відбуваються на кордоні та довкола нього;

б) функцію коригування управління, яка полягає в максимальному повному врахуванні цих оцінок при підготовці та прийнятті відповідних управлінських, найперше політичних рішень.

Вкрай важливою вимогою до методології сучасного емпіричного соціологічного дослідження є належний потенціал її імплементаційної спроможності. Зберігаючи необхідний рівень своєї уніфікованості, ця методологія повинна забезпечувати тому чи іншому апліканту (залежно від його конкретних потреб і умов – організаційних, фінансових, часових тощо) необхідний «коридор свободи» у виборі інструментів дослідження, тобто зробити цей вибір достатньо інваріантним.

Тому інструментальний пакет повинен включати *комбіновані методи емпіричних* соціологічних досліджень:

- масове (face to face) опитування;
- експертне опитування;
- телефонне опитування.¹

Що стосується персоналу соціологічного сервісу транскордонного співробітництва, то в ході підготовки і реалізації проекту «Кордони очима людей» сформовано висококваліфіковане *міжнародне експертне співтовариство* (фахівці із числа науковців, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, активістів громадських організацій із різних країн).

Це зокрема:

- професор, директор Центру соціології Університету Корвіна (м. Будапешт) Пал Томаш; професор, директор Інституту прикладної комунікації (м. Ніредьгаза) Юдіт Керуло (Угорщина);

- провідний науковий співробітник Інституту соціології Словацької академії наук Любомир Фалтян та його колега Марія Струсова (Словаччина);

¹ Методологічні та методичні підходи до емпіричного соціологічного дослідження викладені в матеріалах міжнародної науково-практичної конференції [18].

- старший науковий співробітник Повітового музею Сату-Маре Люба Горват, старший науковий співробітник Повітового музею Сату-Маре Паула Віраг (Румунія);

- доктор соціологічних наук, професор, заступник директора Інституту соціології АН України Євген Головаха; доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології АН України, Генеральний директор TNS-Україна Микола Чурилов; доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології АН України Олександр Стегній; доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. І. Франка Наталія Черниш; доктор соціологічних наук, завідувач кафедри фундаментальних досліджень факультету соціальних та гуманітарних наук Міжнародного Соломонового університету Наталія Отрешко (Україна).

Експерти взяли активну участь у розробці методологічних і методичних проблем, пов'язаних із реалізацією проекту. Проведені засідання робочих груп, на яких уважно аналізувалися внесені пропозиції. Абсолютна більшість із цих пропозицій була врахована відразу. Деякі будуть реалізовані згодом. Відрадно, що всі вони мали конструктивний характер і суттєво поліпшили якість концепції емпіричного соціологічного дослідження транскордонного співробітництва та опитувальників.

Виняткове значення має також *підготовка фахівців для соціологічного сервісу* у вищих навчальних закладах прикордонних регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії, України. Для вирішення цього завдання *розроблена та надрукована робоча програма навчального курсу «Соціологія транскордонних процесів» (англійською, угорською, словацькою, румунською, українською мовами) та підготовлені матеріали лекцій для цього курсу.*

У ході імплементації проекту «Кордони очима людей» чимало зроблено для створення *інформаційно-довідкового сегменту соціологічного сервісу* транскордонного співробітництва, без якого неможлива транскордонна комунікація.

Підготовлені «Словник соціологічних термінів транскордонного співробітництва» 8 мовами (англійською, українською,

угорською, словацькою, чеською, польською, румунською, молдовською), а також «Глосарій соціологічних термінів транскордонного співробітництва» 8 мовами.

Створено передбачений проектом *організаційний механізм соціологічного сервісу – Міжнародний Центр соціологічного аналізу транскордонного співробітництва*. Розроблені його Стратегія розвитку та Статут. *Формується інфраструктура майбутнього Центру*. За рахунок проектного фінансування вирішені питання *матеріально-технічного та програмного забезпечення*.

Міжнародний Центр соціологічного аналізу транскордонного співробітництва стане *важливою ланкою міжнародної мережі соціологічного сервісу ТКС*.

Підсумовуючи зазначене вище, можна зробити такі основні висновки.

1. Поки що *соціологічне знання є певною мірою «ахіллесовою п'ятою» наукового відображення* сучасних транскордонних процесів, зокрема транскордонного співробітництва.

2. Система соціологічного сервісу є важливою невід'ємною частиною інформаційного забезпечення транскордонного співробітництва. Можна із впевненістю стверджувати, що *ця система поступово формується*. Важливим кроком на цьому шляху є, зокрема, *реалізація проекту «Кордони очима людей»*.

3. Спільна робота з розширення і поглиблення соціологічної рефлексії транскордонних явищ сприятиме тому, що соціологічне знання, як і належить, незабаром стане *важливим елементом теорії і практики* транскордонного співробітництва у Європі і світі.

Список використаних джерел

1. ***The Text of Magna Carta [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fordham.edu/halsall/source/magnacarta.asp>.***
2. ***Fawcett C.B. Frontiers. A Study in Political Geography Oxford / C.B. Fawcett. – London: At the Clarendon Press, 1921. – 187 p.***

3. *The Europe of regions. From French-Italian-Swiss Partnership to Cooperation with Eastern Europe/ Project director Claude Haegi. – Geneve: Georg Editeur SA, 1995. – 286 p.*
4. *Глазычев В. Limes novum / В. Глазычев // Отечественные записки. - 2002. - №6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru /oz/2002/6/2002_06_29-pr.html.*
5. *Макарычев А.С. Пространственные характеристики трансграничной безопасности: концептуальные контексты / А.С.Макарычев //Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России. – Москва: НОФМО, 2002. – С.15-91.*
6. *Secure Borders: The European Experience – A Roundtable with Jonathan Faull. – New York: EWI, 2004. – 152 p.*
7. *Building an area of security and freedom in the wider Europe through integrated border management: Conference Report. – New York: EWI, 2004. – 258 p.*
8. *Cichocki B. The Eastern External Border of the Enlarged European Union /B.Cichocki. – Warsaw: Batory, 2004. – 153 s.*
9. *Rozširováni EU - zkušenešti a potencial: Podkladový materiál ke konferenci.– Praha: Centre for democracy, 2005. – 89 s.*
10. *Устич С. Сутність сучасних транскордонних процесів та їхнє категоріальне відображення / С. Устич // Український соціологічний журнал. – 2013. – № 1-2. – С.28-40.*
11. *Устич С.І. Кордон, війна та мир в долі сучасного світу. Тріада життя чи колапсу? / С.І. Устич. – Ужгород: Карпати, 2010.–342 с.*
12. *Communication and European Frontiers. – Debrecen – Oradea: Oradea University Press, 2011. – 219 p.*
13. *Ex borea lux? Learning from the Finnish and Norwegian Experience of Cross-border Cooperation with Eastern Neighbours. – Prague: ISD, 2012. – 120 p.*

14. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво / Н.Мікула. – Львів: Арал, 2012. – 394 с.
15. Устич С. Система індексації та моніторингу транскордонного співробітництва на новому Східному кордоні Європейського Союзу / С.Устич // Ефективність транскордонного співробітництва через міжнародний моніторинг та координацію діяльності національних суб'єктів: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 8-9 квітня 2011 р.). Спец. вип. зб. наук. пр. «Геополітика України: історія та сучасність». – Ужгород: Ліра, 2011. – С.11-29.
16. Устич С. Інноваційні методи управління системою транскордонного співробітництва / С. Устич // Шляхи підвищення ефективності транскордонного співробітництва на новому Східному кордоні Європейського Союзу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Стара Лесна, Словацька Республіка, 18-19 вересня 2012 р.). Спец. вип. зб. наук. пр. «Геополітика України: історія та сучасність». – Ужгород: Ліра, 2012. – С. 5-17.
17. Ustych S. *The Indexation and Monitoring of the Modern Transborder Processes* / Serhii Ustych // *Journal of Mathematics and System Science. USA* – 2013. – № 3. — P. 592-596.
18. *Методологія та інструментарій соціологічного аналізу транскордонного співробітництва: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, Україна, 24-25 січня 2013 р.). Спец. вип. зб. наук. пр. «Геополітика України: історія та сучасність».* – Ужгород: Ліра, 2013. – 254 с.